

RECENZIJOS

KĘSTUTIS SKRUPSKELIS

Vytauto Didžiojo universitetas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.70>

2018. 70

DAR LIKO DARBO...

Juodis Darius. *Šiapus ir anapus kordono: sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėvįją 1945–1991 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016, 471 p.

Tema įdomi. Archyvinės medžiagos yra. Knyga parašyta silpnai. Vis norėjosi braukti raudonu rašalu.

Rašant disertaciją svarbiausia užbaigti vienaip ar kitaip. Bet publikuojant taikytini kiti standartai. Nors, pasak autoriaus, veikalas ne disertacija, vien rašytas disertacijos pagrindu, jis pasilieka disertacijos lygmenyje. Daug neatsakytų klausimų, į kuriuos reikėjo atsakyti, kad būtų vaisingas, būtent, skatintų kitus ir palengvintų darbą. Taigi, trūksta operatyvumo. Keli pavyzdžiai.

Randame agentą Laborą (p. 79). Jis 1945 m. gale „išvestas“ į Amerikos zoną, įsidarbino VLIK-o Eltos biuletenio redakcijoje. Kas jis? Rodyklėje neatpažintas. Jį vėl sutinkame be vardo ir pavardės, sovietams talkinantį gen. Kubiliūno medžioklėje (p. 91). Ir po kelerių metų jis dar „teikė vertingą informaciją“, nors lietuviškos organizacijos, „tyrimo objektai“, persikėlė į Ameriką, o agentams „nebeliko darbo“. Ką gi Labora tyrė „visą šeštąjį dešimtmetį“? 1953 m. Jonas Budrys prisiminė, kad dar prieš karą tūlas Jakužaitis siūlėsi parduoti informaciją vokiečiams. Bet į šį Budrio „perspėjimą“ niekas rimčiau nereagavo ir agentas „Labora“ tęsė savo darbus“ (p. 147). Galų gale (p. 161) sužinojome, kad Jakužaitis ir Labora vienas ir tas pats. 1959 m. apiplėšta VLIK-o būstinė – pasirodo, ši nebuvo persikėlusį į Ameriką – ir apkaltintas Jakužaitis atleistas iš darbo. Jis minimas ir agentų lentelėje, bet vien slapyvardžiu (p. 403).

Kad nereikėtų internete ieškoti, reikėjo paminėti, jog Hermanas Jakužaitis (1902–1964) buvo Klaipėdoje gimęs žurnalistas. Pasak Juodžio, jis įkliuvo, nes mėgdavo lošti kortomis.

Kitas dažniau minimas agentas slapyvardžiu Donbasov. Nors ir buvęs Lietuvos policijos pareigūnas, jis nebuvo atpažintas. Palikęs šeimą Lietuvoje, jis sukūrė „fiktyvią santuoką“ su verbuojama agente, su kuria išvyko į britų okupacinę zoną, o 1950 m. grįžo į Lietuvą. (p. 80). Jis išrinktas DP stovyklos teisėju ir komendantu (p. 85), yra jo nuotrauka (p. 95). Ne visai aišku, ar jis viešėjo Amerikoje. Apie agentus rašoma: tik „vienetai jų kėlėsi į JAV su emigrantų banga arba nepasinaudojo šia galimybe, antai agentas „Donbasov <...>“ (p. 145). Taigi, Donbasov kėlėsi ar ne? Ir jeigu kėlėsi tik vienetai ir taip pat vienetai tokia galimybe nepasinaudojo, ką veikė visi kiti?

Neatpažinta liko ir agentė Lanj. Bet ji yra VLIK-o grupinėje nuotraukoje (p. 148). Taip pat žinoma, kad ji buvo „techninė darbuotoja“ Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje ir įsidarbino VLIK-e kaip „sekretorė-mašinininkė“ (p. 79).

Kai galas su galu nesueina rašant apie trečios eilės veikėjus, ne tiek ir svarbu. Toks buvo Jakužaitis. Tikriausiai tokie ir Donbasov, ir Lanj. Nors ir jų atveju būtų buvę gerai žinoti, kas jie. Bet buvusio Tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus ir išeivijos liberalų veikėjo Vinco Rastenio atvejis jau kitoks. Kaip žinia, 1940 m. jį sovietai areštavo ir tikriausiai užverbavo. Juodis jį mini bent penkis kartus, bet apie verbavimą nė žodžio. Tačiau skaitome: 1952 m. „į darbą įtraukti šie MGB agentai: „Vytautas“ (pogrindyje „Kardas“, buvęs Tautininkų partijos sekretorius)“ (p. 108). Tautininkų generalinių sekretorių daug nebuvo. Be didesnio vargo suradau šešis, bet ne visus. Iš šių šešių labiausiai būtų tikėtinas Rastenis. Kita vertus, pažvelgus į datas, niekas daugiau be Rastenio negalėtų būti tuo Juodžio minimu agentu Vytautu.

Juodis cituoja Rastenio laišką, puolantį krikščionis demokratų ir VLIK-ą (p. 164). Būtų gera žinoti, ar jis tik pratęsė prieškario kovas ar vykdė KGB užduotį. Jam rašant laišką, 1954 m., VLIK-as ryškesnio vaidmens nebevaidino tiek politikoje, tiek išeivijos gyvenime. Faktas, kad tada KGB dar VLIK-ą „skaldė“, rodytų, jog nepaisant visokių agentų sovietai nesuprato išeivijoje vykusių pokyčių. Gal skaldė iš biurokratinės inercijos?

Ir kitas Rastenio laiškas cituojamas nenurodant datos. Nuotaika tokia: vieni pabėga, kiti grįžta, bet tautiniu „ir valstybiniu mastu, tai paprastai bereikšmis ar bent mažareikšmis reiškinys“ (p. 275). Ne visai taip. Kaip žinia, JAV inkorporacijos nepripažino ir tai turėjo teigiamą poveikį 1989–1991 m. O patiems išeiviams, susitaikius su likimu, ir JAV būtų buvę lengviau nusilenkti sovietų spaudimui ir inkorporaciją pripažinti. Gerai būtų žinoti, ar Rastenis tik nesusigaudė, ar buvo sovietų įrankiu. Pripažinimo problematiką bendrais bruožais pristato Arvydas Anušauskas „KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai“ (2008), mano nuomone, daug labiau įsigilinęs.

1959 m. „Tiesoje“ paskelbti Rasteniui ir tautininkams kompromituoti „1940–1941 m. jo tardymo metu duoti parodymai“ (p. 164). Būtų buvę gerai, bent

trumpai, atpasakoti jų turinį, nes retas kas turės reikalingus šaltinius po ranka. O gal ten rašoma, kad jis buvo užverbuotas?

Neatsakytų klausimų daug. Dar pavyzdys. 8 dešimtmečio pradžioje rašoma: KGB planavo užverbuoti „objektą „Parker“, aktyvų VLIK-o veikėją, kuris bendradarbiavo su saugumu 1941 m. Išeitų, kad jį galima kompromituoti „prieš AV specialiąsias tarnybas“ (p. 224). Ir nieko daugiau. Skaitytojui tenka spręsti dilemą: arba skirti nemažai laiko, arba pasitenkinti miglota mintimi, kad kažkada kažkam kažką darė.

Šaltinių sąrašė Anušausko knygos Juodis nemini. Anušauskas mini Algį Klimaitį, kad šis „prie Europarlamento atidarė informacinį biurą“ (p. 148). O Juodis rašo: „įsikišus šaltiniui „Kliuger“, Europarlamento rezoliucijos teksto projekte buvo išbraukta vieta apie okupaciją ir nepriklausomybės reikalavimą“ (p. 351). Juodis Kliugerį mini kelis kartus, bet Klimaičio nemini visai. Neatpažintų agentų daug. Gal tarp jų rastūsi ir Vokietijoje po karo gyvenęs Algirdas Klimaitis, tėvas, 1941 m. organizavęs žydų žudynes? Būtų svarbu sužinoti, kam Klimaitis dirbo tą vasarą.

Mane išskirtinai domino KGB įtaka „Akiračiams“. Prisimenu, kad leidinį vertinau palankiai iki kol „Akiračiai“ pradėjo dergti Antaną Terlecką ir jo Laisvės lygą. Bet Juodžio knygoje nieko aiškesnio šia tema neradau. Lieka neaišku, ar akiratininkai rašė savo nuožiūra, ar vykdė KGB užduotis. Vienas įtariamųjų yra Zenonas Rekašius. Juodis pamini Rekašiaus piktą atsikirtimą, neva jis bendradarbiauja su sovietų saugumu (p. 224). Bet plačiau šio klausimo nesvarsto. Įdomu, Rekašių buvus objektu Profesor, kada tuo pat metu veikė agentas tokiu pačiu slapyvardžiu. Beje, Anušauskas 149 puslapyje apibūdina agento „Lyra“ pastangas Čikagoje diskredituoti Terlecką. Juodžio knygos rodyklėje šio agento nematyti.

Pradžioje minėjau raudoną rašalą. Turėdamas omeny skurdaus informacinio turinio sakinius. Pavyzdžiui, išvadose skaitome: „Kartu šiuo tyrimu moksliskai dar kartą patvirtinama, kad Sovietų saugumas buvo sudėtinė SSRS valdymo sistemos dalis, glaudžiai susijusi su šalyje dominuojančia ideologija, kurią formavo komunistų partijos vadovybė ir jos valdymo institucijos“ (p. 354). Nesikabinsiu prie žodžio „moksliskai“, nes jo vartosenos ne visai suprantu. Bet kam reikėjo tai patvirtinti, jeigu visa tai išsakyta Sovietų konstitucijoje? Aišku, gyvenime visko būna ir sąsajos tarp ideologijos bei politikos yra problemiškos ir vertos tyrinėjimo. Tačiau kaip – remiantis keleriais Lietuvos istorijos metais – galima daryti tokius plačius apibendrinimus apie septyniasdešimt metų išsilaikiusią valstybę?

Arba apie nepripažinimo politiką: „Sovietams JAV pozicija nebuvo jokio paslaptis, bet lėmė negatyvų požiūrį į lietuvių emigraciją“ (p. 64). Pirmoji dalis – gal man nesuprantama ironija. Bet antroji – ar tikrai išėivijos veikla sovietams nebūtų buvus įdomi, jeigu JAV inkorporaciją būtų pripažinus? Ir kokią prasmę priskirti tokiam

sakiniai: „Tiriant nustatyta, kad <...> Berlyno operatyvinės grupės nariai rinko visą juos dominančią informaciją apie lietuvius emigrantus <...>“ (p. 86). Ne vien žmonės, bet visi organizmai renka juos dominančią informaciją.

Arba aiškinant, kodėl užsienio žvalgybų siunčiami agentai dažnai buvo susekami: užsienio žvalgybos nesuprato, kad atvykęs „žmogus iš užsienio praktiškai niekaip negalėjo nesusektas įsitraukti į visuomenę“ (p. 116). Bėda ta, kad apie daugumos Juodžio minimų agentų atvykimą sovietams buvo pranešta iš anksto. Manau, pats Juodis arčiau tiesos rašydamas: „daug kur sovietų laimėjimus lėmė žvalgybų ir kai kurių lietuvių emigrantų naivumas“ (p. 120–121). Juozas Ambrazevičius-Brazaitis išskirtinai skaudžiai išgyveno jam artimo žurnalisto Julijono Būtėno žūtį (Juodis ją mini p. 109). Tokiame kontekste Brazaitis sakė: „Jie nesuprato konspiracijos.“

Juodis Brazaitį mini retai, pavyzdžiui, p. 250–251 keli žodžiai apie jam ir kitiems primetamą „nusikalstamą veiklą“. Bet be detalių. O teiginys, kad stengtasi tariamai inkriminuojančią medžiagą perduoti JAV teisingumo ministerijai be nuorodos. Brazaitis ir Laikinoji vyriausybė lieka aktualūs. Tyrinėtojams būtų praverę keli sakiniai apie tai, kas kam ką ir kada perdavė. O dabar nežinia, ar iš viso apsimoka skirti laiko.

Anksčiau niekad nepagalvodavau, kad lietuviais domėtasi ne vien politinio, bet ir idėjinio bei pramoninio šnipinėjimo kontekstuose. Tema verta dėmesio: išsamūs tyrinėjimai parodytų, koks tų 50 000 išėivių intelektualinis potencialas. 325 puslapyje randasi šiokia tokia tyrinėjimų pradžia. Bet vėl šiek tiek daugiau informacijos būtų išėję tik į gera. Štai Kalifornijoje objektas Algoritmas. Tikriausiai tai Algirdas Avižienis, bet Avižienio rodyklėje nematyti. Nematyti ir Arvydo Kliorės. Ar jis nebus objektas Odisej? Minimas Arūnas Liulevičius-Pifagor, bet nepaiškinama, kad jis Čikagos universiteto matematikas. Kelių kitų įvardytos firmos, kur jie dirbo. Ar jų nebuvo galima atpažinti? Ir būtų buvę įdomu Liulevičiaus ar Avižienio paklausti, kaip visa tai atrodė iš „objekto“ stebėjimo kampo.

Kita intriguojanti tema, deja, užuominos išbarstytos, neleidžia susidaryti pilnesnio vaizdo. Bet galėjo būti, kad sovietams lietuviai tebuvo prieiga prie didesnių valstybių specialiųjų tarnybų, jie įdomūs tik tiek, kiek palaikė ryšius su galingesnių valstybių žvalgybomis. Iki šiol galvoju, kad, tarkim, JAV lietuviams talkino neturėdama svaresnių savų interesų. Bet kelios Juodžio pastabos perša mintį, kad iš tiesų buvo atvirkščiai, kad JAV siekė savų interesų, o lietuviai tik tarp kitko.

Nežinau, ar teisinga autorių kaltinti už ne tekste, bet viršelyje randamus žodžius. Šiaip ar taip: „Norisi tikėti, kad šis tyrimas padės išsklaidyti kai kuriuos visuomenėje gyvybingus stereotipus.“ Tarytum Juodžio išvados aukštyn kojom verčia įprastinį pokario įvaizdį. Bet ar tikrai taip? Pirmąją išvadą jau minėjau: Sovietų Sąjungą valdė komunistai. Antroji – skleisdami dezinformaciją, rinkdami žinias, organizuodami pagrobimus ir atentatus, sovietai stengėsi pakenkti VLIK-ui ir kitoms išėivių

organizacijoms. Nesuprantu, kaip šios išvados griaua stereotipus. Kuriuos? Daug kas panašiai apie sovietų veiklą kalbėdavo. Ir visai nesuprantu sakinio: sovietai siekė „lokalizuoti ginkluotą pasipriešinimą LSSR teritorijoje“ (p. 354). Tarytum VLIK-as formavo legioną su Raudonąja armija kautis Šiaurės Afrikoje?

Viršelyje rašoma, kad autorius „atsiriboja nuo politizuoto įvykių vertinimo“. Tačiau liesdami aktualias temas, nori ar nenori, istorikai politizuoja ta prasme, kad daro įtaką žmonių įsitikinimams ir jų veiksams. Tarkim, sovietai įrodo – tiksliaja prasme – kad Lietuva pati įstojo į Sovietų Sąjungą, kad 1940 m. vasarą kurta demokratija, kad reikėjo likviduoti tamsius liaudies ir demokratijos priešus, kad miškuose siautė girtuokliai banditai. Tokiu atveju išsivijos politinė veikla būtų buvus kitokia. Atsikirdami sovietų propagandai istorikai politizuoja, tik vieni artėja prie tiesos, o kitiems tiesa nesvarbu.

Ir paskutinė pastaba: net ir geriausias istorikas nėra neklaidingas. Todėl „galutinių ir neginčijamų išvadų“ istorijoje kaip ir nėra.